

JAN SOKOL

PROSLOV

u příležitosti udělení Ceny Nadace
Dagmar a Václava Havlových VIZE 97

Pražská křižovatka
5. října 2016

Vážení přítomní, dámy a pánové, milí přátelé,

na prvním místě chci poděkovat za tu velikou a ovšem nezaslouženou čest, kterou cena nadace Vize pro mne představuje. Staví mě do řady s vědci a mysliteli, kterých si velice vážím a kterým bych se neodvážil sám sebe postavit na roveň. Vzpomínám na zemřelé přátele, kteří také stáli na tomto místě, na Zdeňka Neubauera, Petra Vopěnku, Jiřího Fialu – a zejména ovšem na Václava Havla, který nám dnes velice chybí. Při psaní tohoto krátkého příspěvku jsem na něho hodně myslel.

Měl bych vám nyní jednak představit sám sebe, to jest své myšlení a jeho výsledky, jednak aspoň trochu legitimovat přijetí této ceny. Cena nadace Vize se uděluje za zásluhy o to, aby se věda opět chápala jako součást obecné lidské kultury, ale já žádný vědec nejsem. Z mnoha témat, kterými jsem se v životě zabýval, jsem nakonec vybral jedno, které se může zdát triviální, které ale přesto pokládám stále za zvlášť aktuální až naléhavé. Je to téma lidské svobody jako svobody ve společnosti, jako mé svobody ve vztahu ke druhým.

Psal a hovořil jsem o něm tolikrát, že to někteří z vás už asi slyšeli – a těm bych se měl omluvit –, a přece se mi zdálo, že o něm dnes zvlášť stojí za to promluvit. Předně proto, že se stále setkáváme s pošetilou představou, jako kdyby svoboda znamenala jen odstranění zábran a překážek, uvolnění prostoru pro moji libovůli. Svoboda ve společnosti je – za druhé – vždycky také svoboda těch druhých, dokonce všech druhých, a tak se snadno dostává do jistého napětí s bezpečností. Pod záminkou ochrany a bezpečí se svoboda nejsnáze omezuje a ti, kdo ji skutečně potřebují, ji musí neustále obhajovat a bránit. Pokud to nedělají, dříve nebo později o ni přijdou, napsal kdysi dávno Thúkydídés.

Před časem jsem v televizi zaslechl rozhovor s úspěšným podnikatelem odkudsi ze severních Čech. Když se ho zeptali, jak prožil devadesátá léta, bez velkého rozmyšlení řekl, že si připadal, jako kdyby v zoologické zahradě najednou otevřeli klece. To zní dost tvrdě, ale je to přesné. Člověk, který není zvyklý ve svobodě žít, kterého jen omezují, straší a okřikují, si představuje svobodu jako absenci překážek a omezení, jako

otevřenou klec. Být volný jako pták, jako kovboj v préríi, jako Robinson na pustém ostrově. Být někde sám, abych mohl dělat, cokoli se mi zalíbí.

Jenže být sám a volný jako pták, to v moderní společnosti téměř není možné. Žijeme právě naopak v milionových městech a často v tlačenci, kde se nemůžeme ani hnout. Druzí lidé všude překáží, jsou stále drzejší a někteří by mohli dokonce ohrožovat moji bezpečnost. Nebylo nám lépe v té kleci, kde jsme se těch druhých nemuseli bát? Tuhle stránku lidské svobody ve společnosti jakožto svobody těch druhých jsme všichni patrně objevovali jen velmi pozvolna. Dnes se však dostává ke slovu i v docela banálních rozhovorech, v nadávání na poměry a v „blbě náladě“. Vystrašení lidé vidí všude kolem sebe skutečná i domnělá rizika a hrozby a váhají, zda za to svoboda vůbec stojí. Domyšleno do důsledku, byla by tím nejbezpečnějším místem v moderní společnosti paradoxně samotka, izolovaná cela ve věznici. Tam je sice člověk vydán na milost a nemilost svým věznitelům, ti ho ale zároveň před všemi ostatními jaksi chrání.

Ale k čemu je takové podivné bezpečí v kleci, která mě ode všech ostatních neúprosně odděluje? V právní terminologii se mu říká „odnětí svobody“ a skutečně se tím moje svoboda přímo popírá – nejenom omezením mého pohybu, ale také oddělením od druhých. Ale může se moje svoboda bez těch druhých vůbec obejít? Podobný paradox ostatně platí i o Robinsonovi na pustém ostrově: je tam opravdu „svobodný“? Kdo si o něm doma čte nebo ho pozoruje ve filmu, může toužit po jeho samotě, kde mu nikdo a v ničem zřejmě bránit nemůže, ale je to nějaká svoboda? Robinson sám se jako svobodný určitě necítil. Proč by jinak trávil všechnen čas na břehu a pozoroval, kdy se objeví nějaká loď, která by ho z té samoty vysvobodila? Na pustém ostrově, v samotě a izolaci nemá slovo svoboda valný smysl a prvním krokem ke svobodě pro Robinsona bylo, když se objevil Pátek – druhý člověk.

Samota a izolace tedy ke svobodě nevede. Přitom druzí lidé, zvláště když je jich mnoho, mě jistě všelijak omezují a někteří dokonce mohou představovat jisté riziko, ohrožovat moje bezpečí. Prótagoras ve stejnojmenném Platónově dialogu vypráví úžasný mýtus o původu člověka. Nejdřív ukáže, proč lidé nemohou žít o samotě a musí si zakládat města. Jsou totiž pro život v přírodě špatně vybaveni, nemají srst, křídla ani drápy a proti dravým šelmám se sami nedovedou ubránit. Proto se musí sdružovat, vyrábět

si zbraně a hájit svůj život spolu s druhými. Jenže pak se ukáže, že největším nebezpečím pro člověka ve městě jsou právě druzí lidé. Ne ovšem všichni, nýbrž jen ti, kteří se nedovedou zastýdět a nemají ponětí o spravedlnosti. Ti se proto mají vymýtit jako nákaza obce, jak říká podle Prótagory sám Zeus.

To může být pro dnešního čtenáře překvapení, navíc z úst prošvihnutého „sofisty“. Přitom i my sami žijeme ve velmi podobných podmínkách. V bohatých zemích sice můžeme snít o samotě v prérii, v kanadských lesích nebo na pustém ostrově a můžeme bydlet někde za městem v pěkné krajině, ale za obživou se skoro všichni hrneme do měst. Jen docela výjimečně se někdo ještě žije tím, co si vypěstoval na poli a na zahradě, a ubývá i lidí, kteří se žijí nějakou výrobou. Stále víc je nás, kteří se žijeme právě druhými lidmi. Ne jako kanibalové, ale jako obchodníci, učitelé, lékaři, řidiči, úředníci, právníci, umělci a vědci. Lidé, kteří by se svou profesí na pustém ostrově sotva uživil.

Jen výjimečně se někteří z nás mohou žít svou vlastní samostatnou prací, protože už i výroba potřebuje spolupráci mnoha lidí. Auto nebo mobilní telefon nemůže vyrobit jeden řemeslník a i ševci už dávno podlehli konkurenci průmyslové velkovýroby. Ve městech ovšem ani my nehledáme jen holou obživu, ale také nové možnosti, příležitosti nebo inspiraci, které k nám přicházejí – jak jinak – skrze druhé lidi. Čím je těch lidí víc, tím jsou možnosti také širší a pestřejší. Není dnes pro nás svoboda spíš tohle hemžení velkoměsta s bohatými možnostmi než domnělá volnost či libovůle osamělého námořníka nebo lovce v prérii? Svobodný pro nás dnes není život o samotě, nýbrž ve svobodné společnosti, to znamená mezi svobodnými lidmi. Jejich svobody sice mohou ve mně vyvolávat určité obavy, ale zároveň mi nabízejí a přihrávají pestrý výběr nejrůznějších možností, příležitostí a inspirací, a často mě zvou, abych si zahrál s nimi.

Natlačený a nahuštěný městský život je na druhé straně ovšem také plný rizik a konfliktů. Narážíme na sebe na ulici, v autobuse i v obchodě a téměř v každé činnosti vstupujeme také do soutěže s nějakou konkurencí. Městská obživa je většinou pohodlnější a nabízí daleko pestřejší možnosti než jednotvárný život vesničana, je však často také nejistá a proměnlivá. Starověká bajka o myši domácí a myši polní vypráví, jak se domácí myš posmívá chudobné potravě své polní sestry a pozve ji k sobě do spíže. Jenže jak spolu hodují na vybraných lahůdkách, jaké polní myš nikdy neviděla, do spíže

vskočí kočka a domácí myš zadává. Polní myš o vlásek unikne a o městském přepychu už nechce nikdy slyšet.

V novověkých společnostech se násilnosti podařilo výrazně omezit, i když televizní divák může mít opačný dojem. Podle amerického vědce Stevena Pinkera se pravděpodobnost násilné smrti v průběhu dějin snížila třicetkrát až padesátkrát, zejména tím, že lidé přestali nosit zbraně. Přijali tak jisté více méně dobrovolné omezení, a to právě proto, aby se jeden druhého nemuseli bát. Mohou se totiž zpravidla spolehnout, že zbraň nebudou potřebovat – a v důsledku toho se mohou těšit daleko většímu bezpečí i svobodě. V tom jsou evropské společnosti o krok dál než americká, kde velká část občanů stále trvá na svém domnělém právu nosit zbraň – i když za to platí výrazně větším počtem násilností. Na opačném pólu stojí společnost izraelská, která o svoji bezpečnost musí dbát víc než kterákoli jiná, a proto nošení zbraní velmi silně omezuje. Pokud se i u nás někteří domáhají zbraní, tohle patně nevědí, a nezodpovědní populisté jim v tom nadbíhají. Kdyby se však jejich názor měl prosadit, znamenalo by to jednoznačně společenský regres.

Svoji vlastní svobodu, své vlastní možnosti by každý člověk docela rád rozšiřoval, dokud si neuvědomí, že stejné možnosti budou mít i ostatní. To, co sám vidím jako svoji svobodu, to jest možnost něčeho dosáhnout, nějak se prosadit, mohou lidé v mém okolí vnímat jako moji moc, schopnost prosadit vlastní vůli. To jim nemusí být vůbec příjemné a každé rozšíření mých možností mohou vnímat jako jisté riziko, ne-li rovnou ohrožení. Ve chvílích nějaké krize se může stát, že se ještě rádi vzdáváme svých možností, jen když je nebudou mít ani ti ostatní.

Někteří teoretici společnosti se domnívali a domnívají, že naši svobodu ohrožuje především stát. Přitom snadno přehlédnou, že jsou to často naši spoluobčané a konec konců my sami, kdo máme strach ze svobody těch druhých, takže se ochotně smíříme s jejím omezením, jen když se těch druhých nebudeme muset tolik bát. Jeden z velkých praktických problémů svobodné společnosti je tudíž potřeba citlivě vyvažovat svobodu a bezpečí, možná jen pocit bezpečí. Dobrá politika je taková, která se snaží poskytnout každému právě tolik volného prostoru a možností, aby se jeden druhého nezačal příliš bát. Jenže jak na to?

Konflikt mezi svobodou a bezpečím znají lidské společnosti tisíce let a procvičují si ho ve zvláštní a specifické instituci „řízeného konfliktu“, jako jsou například soupeřivé hry. Všechny známé společnosti nějakou formu soutěže a soupeření provozovaly a provozují a mohly si vyzkoušet, co je k tomu třeba. Předně jakési oddělení od života doopravdy, protože soupeřivá hra je sice konflikt, ale ne nepřátelství, protože ve hře nejde o život. Proto se zde lidé mohou cítit svobodněji a svůj konflikt rozehrát beze strachu. Bezpečí hráčů totiž zajišťují pravidla a případně i nestranný rozhodčí čili soudce, který rozhoduje sporné situace. Bude to mít tím snazší, čím víc se bude moci opřít o obecně lidskou představu spravedlnosti, z níž každá herní pravidla vycházejí.

Moralisté smysl hry často nechápali a pokládali ji za maření času, nehodné dospělého člověka. Jenže lidé je nikdy neposlechli a jak jen to šlo, vrhali se do nějakých her. Do toho idealizovaného světa, kde ani v konfliktu nejde o život, ale právě jen o více méně symbolické vítězství. Kde se konflikt dvou svobod sice dovede až k rozhodnutí, ale hráči se pak mohou živí a zdraví vrátit do „života doopravdy“. Když se herní systémy náležitě propracovaly a vyzkoušely, odvážily se některé společnosti princip hry přenášet i do okolního života. Princip vzájemného uznání, rovnosti, volnosti a spravedlnosti, vtělený do dobře promyšlených pravidel. To není vůbec snadné, protože v životě – na rozdíl od hry – vždycky o něco jde a občas jde i o život. A přece se to některým společnostem podařilo a ty ostatní pak závistivě žasly nad jejich úspěchy.

Na společnosti, která se neřídí jen strachem z náčelníka, nýbrž více méně dobrovolně dodržovanými pravidly, je ovšem něco hluboce paradoxního. Jak kdysi napsal americký právní teoretik Bernard Cardozo, „pravidla svobodu omezují, ale svoboda bez pravidel je anarchie“. Takhle se věci ovšem jeví tomu, kdo svobodu chápe jako libovůli, možnost dělat si, co chce. Nejpozději od Hegela už víme, že to je omyl. Kant dokonce mluvil o „zákoně svobody“, který dokáže sloučit rozmanitě libovůle, a proměnit je tak ve svobody. Naznačil jsem, že právě tohle si lidé procvičovali a procvičují v soupeřivých hrách, kde nikomu nešlo o život. Ale jak taková herní svoboda funguje v „životě doopravdy“, kde občas jde i o život, to lze nahlédnout na docela banálním příkladě, třeba provozu na dálnici.

Čerstvého absolventa autoškoly může napadnout, že pravidla silničního provozu jeho svobodu omezují, a může si i zkusit jet v protisměru, v levém pruhu. Pokud to přežije, snad konečně pochopí, k čemu jsou omezení pravidly dobrá i pro něho: může se totiž spolehnout, že velká většina druhých řidičů pojedje také vpravo. Tam, kde se pravidla dodržují, a to znamená také vymáhají, mohou lidé užívat svobodného života, protože se těch druhých nemusejí tolik bát. Na silničním provozu je dokonce vidět, že kdyby tam pravidla neplatila, jenom šílenec by se mohl odvážit na dálnici. Pokud tedy svobodou nemíníme abstraktní představu naprosté volnosti, pravidla ji nejen neomezují, ale jsou naopak podmínkou pro to, aby si jí člověk mohl užívat, i když nejezdí v tanku.

K tomu už je třeba dodat jen dvě poznámky. Pravidla sice více méně svobodný život umožňují a mohou podporovat i důvěru mezi lidmi, nemohou ji však nahradit. Tak jako je na silnici rozdíl mezi dodržováním pravidel a řidičskou slušností či zdvořilostí, je tomu i všude jinde. Aristotelés byl dokonce přesvědčen, že cílem všech pravidel a zákonů je přátelství mezi lidmi a že mezi přáteli už není zákonů potřeba. To ovšem rozhodně neznamená, že by se společnost bez pravidel, a to i vymáhaných, obešla. V tom spočívá omyl anarchismu, který správně vidí, že značná část lidí dokáže pravidla soužití dodržovat, i když jim nehrozí tresty. Na druhé straně ale anarchisté přehlížejí, že i hrstka lidí, kteří pravidla vážně porušují, může svobodné soužití úplně rozbít. O to se ostatně snaží právě teroristé, proti nimž musí společnost bránit nejenom své bezpečí, ale také svobodu pravidel.

Za druhé musíme počítat i s tím, že v napětí mezi svobodou a bezpečím bude mít požadavek bezpečí vždycky silnější podporu. Bezpečí totiž potřebujeme a chceme úplně všichni, kdežto svobodu možná potřebuje jen část společnosti, dokonce možná menšina: tvořiví lidé, umělci a vědci, lidé věřící, případně poctiví podnikatelé a svobodná povolání. V každém případě žije kolem nás mnoho lidí, kteří se bez veřejných svobod konec konců obejdou, jen když se tím – aspoň zdánlivě – omezí rizika. V situacích náhlého ohrožení tak mohou uvažovat skoro všichni. Toho často využívají ctižádostiví politici, kteří své voliče nejdřív něčím vyděsí, a pak jim slíbí, že je před tím ubrání. Dospělý občan by měl naopak vědět, že život vždycky provázejí různá rizika a ohro-

žení a že svoboda vyžaduje jistou míru občanské statečnosti. Potřebuje lidi, kteří se jí zastávají a brání jí proti těm, kdo by se jí chtěli vzdát výměnou za větší bezpečí. To se totiž zpravidla ukázalo jako prázdná iluze.

Bránit svobodu může být v masové společnosti těžké a naše česká zkušenost svědčí spíš o tom, že na to sami nestačíme. Během turbulentního dvacátého století česká společnost o svoji politickou svobodu třikrát přišla, pokaždé za účasti cizích mocností. Třikrát ji ale získala zpět, také s přičiněním jiných. Proto je pro nás tak důležité mít co nejlepší vztahy se sousedy, zejména s těmi svobodomyšlnými, kteří dokázali svoji svobodu bránit lépe než my. A proto je pro nás tak nebezpečné ostentativně odmítat každou solidaritu, když ji ti druzí potřebují. Může se stát, že ji budeme potřebovat také, a to právě na obranu naší svobody.